

ՀԱՅՈՑ ՊԱՏՄՈՒԹՅՈՒՆ

ԵՎ ՓԻԼԻՍՈՓԱՅԻՆ ԿԵՆՏՐՈՆ

ՏԻԳՐԱՆ ՊԵՏՐՈՍՅԱՆՑ

*Խ. Աբովյանի անվան ՀՊՄՀ
գիտական գրադարանի տնօրեն*

ՀԱՐԿԱՅԻՆ ՀԱՐԱԲԵՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԸ ԱՅՐԱՐԱՏԻ ԿՈՂՄՆԱԿԱԼՈՒԹՅՈՒՆ- ՓՈԽԱՐՔԱՅՈՒԹՅՈՒՆՈՒՄ

Ձաքարյանների կողմից 1190–1200-ական թվականներին Այրարատի նահանգի ազատագրումը, այնուհետև այդտեղ Այրարատի կողմնակալություն-փոխարքայության հիմնումն ու Վաչուտյաններին հանձնումը¹ նշանակում էր նոր սոցիալ-տնտեսական և իրավական հարաբերությունների հաստատում: Երկրամասը շուրջ մեկուկես դար սելջուկյան լծի տակ հեծում էր սահմանված հարկերի ծանրությունից: Ազատագրումից հետո երկրամասում հաստատվեցին նոր իրավահարաբերություններ նաև հարկային քաղաքականության մեջ: Ինչպես նախորդ շրջանի, այնպես էլ ազատագրումից հետո առկա հարկերի մասին տվյալներ չկան: Որոշ հարկատեսակների վերաբերյալ մասնակի տեղեկություններ են պահպանվել ժամանակաշրջանի վիմագրերում: Հողվածում քննարկվում են հարկատեսակների մասին տեղեկությունները:

¹ Տես **Տ. Պետրոսյան**, Ձաքարյանների անկախ պետականությունը: Խ. Աբովյանի անվան ՀՊՄՀ գիտական տեղեկագիր, 2017, 2–3/31–32/, էջ 75–83: **Նույնի**, Այրարատյան կողմնակալության-փոխարքայության հանձնումը Վաչե Ա Վաչուտյանին: Խ. Աբովյանի անվան ՀՊՄՀ հայագիտական հանդես, 2017, 3/37/, էջ 163–170: **Նույնի**, Քուրդ Ա. Վաչուտեան: Անձը եւ գործը: Բազմավեպ հայագիտական-բանասիրական-գրական հանդես, Վենետիկ-Ս.Ղազար, 2014, 3–4, էջ 161–169: **Նույնի**, Այրարատյան կողմնակալություն-փոխարքայության հոգևոր կենտրոնները, «Էջմիածին», 2017, 2, էջ 43–57: **Նույնի**, Սաղմոսավանքի գրացուցակի գրվելու ժամանակը, «Լրաբեր հաս. գիտ.», 1981, 1, էջ 82–84: **Նույնի**, Վաչուտյան իշխանական տան տոհմաժառը, «Բանբեր Երևանի համալսարանի», 1981, 3, էջ 130–147: **Նույնի**, Թեղենյաց վանքը և նրա առաջնորդները, «Էջմիածին», 1977, Ը, էջ 48–51: **Նույնի**, Վաչուտյանների իշխանական տան եկեղեցաշինական գործունեությունը, «Էջմիածին», 1977, Թ-Ժ, էջ 84–86: **Նույնի**, Աստվածընկալի վանքը, «Էջմիածին», 1978, Գ, էջ 57–61: **Նույնի**, Սաղմոսավանք, «Էջմիածին», 1981, Ղ, էջ 55–58:

Հիմնաբառեր. *Ջաքարյան Հայաստան, Այրարատի փոխարքայություն, Ջաքարե Բ, Վաչուտյաններ, Վաչե Ա, Քուրդ Ա, Մխիթար Գոշ, Փարպի, Հովհաննավանք, Օշական, Կարբի, հարկեր, հարկերի գիշում*

JEL: Y8, Y80, Y9

Ջաքարյանները, ապա նաև Վաչուտյանները, Այրարատի կողմնակալություն-փոխարքայության տարածքի բնակչության վիճակը թեթևացնելու նպատակով, որոշ չափով պակասեցրել էր բեմն էլ զիջել են գանձվող հարկերը:

Նման առաջին ակտը, անշուշտ, 1191 թ. Փարպիի Ծիրանավոր եկեղեցու պատին փորագրված հրամանագիր-արձանագրությունն է. «Ի թ/ուի/ս Ուս /1191/: Ես՝ Ջաքարիա ամիրսպասալար Հա/յ/ոց եւ Վրաց... առի գաշխարհս ի տաճկաց եւ ազատ արարի զՓարպո իրիցանիս յամենայն հարկէ»²:

Սելջուկ-թուրքերից երկրամասն ազատագրելուց հետո Ջաքարե Բ ամիրսպասալարն անմիջապես Փարպիի *իրիցանին* ազատել է *յամենայն հարկէ*: Փարպի գյուղում վանական երեք կառույցների մնացորդները թույլ են տալիս նկատել, որ այդտեղ երեցների, քահանաների թիվն այնքան էլ փոքր չի եղել, և որ նրանք գյուղում, ինչպես նաև շրջակայքում ունեցել են այգիներ, բանջարանոցներ, հասութաբեր հաստատություններ, որոնք նույնպես քաղաքական անբարենպաստ ժամանակներում հարկադրվել էին նվաճողների կողմից, և ահա Ջաքարե Բ-ն եկեղեցու սպասավորներին բոլոր կարգի հարկերից ազատել է:

Թշնամու կողմից երկրամասի բնակչության կեղեքումը պատկերավոր «ի ծանր լծո» բառերով է ներկայացնում Ջաքարե Բ ամիրսպասալարը Հովհաննավանքի 1200 թ. արձանագրության մեջ: Նրա հրամանով փորագրվել է. «...եւ ի թուականութեան...ՈւսԹ /1200/: Մե/ն/ք՝ եղբարքս հարազատք՝ Ջաքարիա եւ Իւանէ, որդիք մեծին Սարգսի, որդո աւագ Ջաքարիաի, յորժամ ծագեաց լոյս շնորհացն Ա/ստուծո/յ եւ այց արար աշխարհիս Հա/յ/ոց և /զ/աւրացոյց զտկարութի/ւն/ս մեր ի մարտ պատերազմի ընդդէմ թշնամեաց խաչին Ք/րիստոս/ի, եւ էլոյծ զգաւրութի/ւն/ սոցա եւ զվաղընջուց բռնութի/ւն/ն, եւ ազատեցաւ երկիրս Ա/յ/րարատու ի ծանր լծո ծառայ/ութե/ան/ սոցա, կամեցաք սակաւ ինչ նշան ընծա/յ/ից եւ տուրք շնորհի տուաք ի Ս/ուր/բ Կարապետս՝ ի վանս Յովհաննու եւ տուաք զգեղն Որդկան եւ զՏաճկամարգ, եւ ազատեցաք զամենայն հայրենիք ուր եւ իցէ ի գաւառիս՝ էթե այգի, էթե հող սոցա»³:

Ջաքարե Բ-ն, Հովհաննավանքին տված ընծաների՝ երկու գյուղերի հետ միասին, հարկերից ազատել է գավառի տարբեր մասերում գտնվող եկեղեցու բոլոր կալվածքները:

1200-ական թվականների սկզբին Ջաքարե Բ-ն մի արձանագրություն-արտոնագիր էլ փորագրել է Կոշի Սուրբ Ստեփանոս եկեղեցու հարավային, ձորահայաց պատին, բարձրուստ: Արձանագրության կարևորությունից ելնելով՝ մեջ ենք բերում ամբողջությամբ. «Ես՝ ամիրսպասալար Ջաքարիա և Իւանէ... առաք զերկիրս Հայոց... եւ տուաք ի սուրբ ուխտիս զԽոճկոր՝ իւր

² Ա.Ն. Շահինյան, Կոշի կղթողը և նրա արձանագրությունը, Պատմա-բանասիրական հանդես, 1968, թիվ 2, էջ 199:

³ Կ. Ղաֆադարյան, Հովհաննավանքը և նրա արձանագրությունները, Եր., 1948, էջ 76:

ջրովն եւ հանդովն եւ լերամբ, եւ դաշտուն, եւ վերստին դարձուցաք ի ս/ուր/բ եկեղեցիս եւ աղբիւրն Աւանա: *Եւ զինչ հայրենիք կա գաւառիս ազատ յամենայն յարկէ եւ հաստատեցաք հայրենիք սմա եւ հոգեւոր գաւակացս, որ առ յաւիտեան»*⁴:

Արձանագրության մեզ հետաքրքրող բաժինը կազմված է երեք իրավական-արտոնագրային հասկացություններից.

1. *Նվիրատվություն*. Ջաքարյանները Սուրբ Ստեփանոսին են նվիրել Խոճկոր բնակավայրը՝ իր դաշտով, սարով ու ջրով:
2. *Վերադարձ*. Սուրբ Ստեփանոսին են վերադարձրել Ավանի աղբյուրների ջուրը:
3. *Հարկային*. Սուրբ Ստեփանոսի բոլոր նախկին ունեցած հողային կալվածքները վերահաստատվել են ու ազատվել հարկերից:

1214–1218 թվականների ընթացքում նույն Կոչ գյուղում Իվանե Ա Ջաքարյանը եկեղեցի է կառուցել և հարավային պատի արևելյան անկյունում վրացերեն արձանագրություն փորագրել: Սա արտոնագիր է. դրանով Իվանե Ա-ն թեթևացրել է որոշ հարկեր: Ահա արձանագրության այդ մասը. «... թողինք ձեր՝ կոչեցիների վերին /հանդա/սահմանի *շարիայթը*, և վարի /հանդա/սահմանից՝ միայն *ցորենի դալայից* է ազատված կոչեցի մարդը: Եվ դուք սահմանեցիք, որ մեկ արոր ձեր եզով ու իր սարքով մշտապես մեզ համար լինի»⁵:

Այրարատի փոխարքայության հայրենի /սեփական/ տիրույթներում տարբեր ժամանակներում հարկային զիջումներ են արել նաև Վաչուտյանները:

Կարբի գյուղի դիմաց՝ ձորի մյուս ափին գտնվող բերդում, փոխարքայի պաշտոնը ստանձնելու առթիվ, Քուրդ Ա Վաչուտյանը կնոջ՝ Խորիշահի հետ 1235-ին խաչքար է կանգնեցրել, որի պատվանդանին արձանագրել է. «... ի թուխ/ն/ ՈՉԴ /1235/, յիշխանութե/ան/ Շահնշահի, որդո Ջաքարիաի, ես՝ Քուրդ, Վաչէ/ի որդի/ եւ ամուսին իմ Խորիշահ ... *շարետ առա* ... վասն փրկութե/ան/ հոգոց մեր/ոց/ եւ վասն կենաց որդոց մեր»⁶:

Կարբիի հաղթականար-զանգակատան հարավային պատին, արտաքուստ, 1343-ին փորագրվել է Վաչուտյան տոհմի վերջին իշխանաց իշխան Թեոդոս Չրքինի հրամանագիրը, որ խիստ կարևոր է ինչպես փորագրվելու շարժառիթի, այնպես էլ այդ ժամանակաշրջանի հարկային քաղաքականության ուսումնասիրության առումով: Արտոնագիր-հրամանագիրը հայտնում է. «Ես՝ Չրքինս, որդի Քրդին, տէր Անբերդո գաւառի անիրաւունք տէսա, որ զճանապարհորդի ձիաւլախ տաին: Մե/ն/ք գայս արձան գրեցաք, որ այլ ի Կարբի ճանապորդի ձիաւլախ չտան: ... Թվ/ին/ ՉՂԲ /1343/»⁷: *Չիաւլախը* մոնղոլական շրջանի հարկային պարտույթ էր, որն արտահայտել է մոնղոլական սուրհանդակներին, հարկահավաքներին, արտոնյալ վաճառականներին ձիերով, պարենամթերքով, օթևանով, ճանապարհի պաշարով ապահովելը: Հայկական վիմագիր արձանագրություններում և մատենագրության մեջ հարկային այս պարտույթի հիշատակությունն առաջին և միակ դեպքն է:

Արտոնագրի՝ Կարբիում փորագրվելու հանգամանքը հուշում է, որ այն, լինելով Արարատյան դաշտ-Վրաստան առևտրատնտեսական ամենակա-

⁴ Պ. Մուրադյան, Հայաստանի վրացերեն արձանագրությունները, Եր., 1977, էջ 106–107:

⁵ Նույն տեղում, էջ 101:

⁶ Մեր հավաքածոյից:

⁷ Ս. Ավագյան, Վիմական արձանագրությունների բառաքնություն, Եր., 1978, էջ 195:

րևոր ճանապարհի վրա, միաժամանակ կատարել է փոստակայանի դեր: Եվ Թեոդոս Չրքին 1343 թ. արտոնագրով վերացրել է իլխանության՝ արդեն հարյուրամյակից ավելի ժամանակաշրջանում գործող պարտույթը: Այս փաստը գալիս է հաստատելու նաև, որ իլխանության կենտրոնական իշխանությունը 14-րդ դարի կեսերին այն աստիճան էր սպառել իրեն, որ ծայրամասերում արդեն ոչ միայն չէին կատարում պետական հրամանները, այլև դրանք ուղղակի վերացնում էին: Ամենայն հավանականությամբ, Վաչուտյանների կողմնակալություն-փոխարքայության տարածքում միայն Կարբիում չէ, որ եղել են փոստակայաններ: Եվ Թեոդոս Չրքինի հրամանը հավասարապես վերաբերել է իրեն ենթակա ամբողջ տարածքին:

Ջաքարյան Հայաստանում գյուղացիությունն ամրացվեց հողին և հողի հետ միասին դարձավ հողատեր-իշխան-ֆեոդալի սեփականությունը: Սոցիալ-իրավական այս ինստիտուտը թեև բնորոշ է ճորտատիրությանը, սակայն, ինչպես իրավացիորեն նշել է պատմաբան Գ.Գրիգորյանը, 13-14-րդ դարերում Հայաստանում հաստատված կացութաձևն իր առանձնահատկություններով տարբերվել է դասական ճորտատիրական կարգից: Տիրող ձևը եղել է ճորտ-ծառանների ինստիտուտը, որը հարատևել է նաև հետագա դարերում⁸:

Հովհաննավանքի 1200 թ. արտոնագրով Ջաքարե Բ-ն եկեղեցուն է նվիրել Որդկան և Տաճկամարգ գյուղերը: Պետք է հասկանալ, որ այդ գյուղերը Հովհաննավանքին են նվիրվել իրենց բնակչությամբ, եկամտով, հասույթի հարկի, պարտույթի ամբողջ իրավունքով⁹: 1283 թ. Հասան Վաչուտյանի անունից փորագրված կտակ-արձանագրությունից պարզ է դառնում, որ «... եւ զՈրդկան, որ սեփական հայրենիք էր էկեղեցոյս, եւ ի դառն բերմանց ժամանակաց էլել էր ի վանացս, բազում աշխատութեամբ/եւս/ եւ յոլով ծախիւք դարձուցաք ի ս/ուր/բ ուխտս»¹⁰: Այս նույն արձանագրությամբ Հասանի եղբայր Դավիթ Բ-ն, որ առաջինի կտակով դարձել էր իշխանության ահակալ, Հովհաննավանքին Հասանի և իր անունից նվիրել է «զմեր գանձագին գեղն զՎարհամազեղ և զՂամազանցն իրենց ամէն հողով ու ջրով և բնորդի մարդկաւք»¹¹: Այս դեպքում նաև շեշտվել է, որ գյուղերը նվիրաբերվել են *իրենց բնակիչներով* հանդերձ:

Երբեմն նվիրաբերված գյուղերը դուրս էին գալիս նվերն ստացողի իշխանությունից, նույնիսկ խլվում էին գերագույն իշխանության ներկայացուցիչների, նրանց ժառանգների կողմից: Սաղմոսավանքի 1215 թ. շինարարական արձանագրության մեջ Վաչե Ա-ն հայտնել է, որ «ողորմածութեամբ պատրոնին տվաք զգեղն Աղկունձ ի ս/ուր/բ Սիոն Սաղմոսավանացս»¹²: Սակայն տարիներ հետո եկեղեցու իրավասությունից այն անցել է գերագույն իշխանավոր Շահնշահ Ա-ի որդի Իվանե Բ-ին: Եվ 1261-62 թվականներին փորագրված Վաչե Բ-ի կտակ-արձանագրությունից պարզվում է, որ Վաչե Ա-ի «ողորմածութեամբ պատրոնին» նախադասությունը բնավ էլ պատրոնի «ողորմածութեամբ» /թույլտվությամբ/ իմաստ չի արտահայտում, այլ նշանակում է *պատրոնից գնված*, ասել է թե՛ Վաչե Ա-ն Աղկունձ գյուղը Ջաքարե Բ-ից կամ նրա հաջորդներից /1215-ին Ջաքարե Բ-ն արդեն մեռած էր/ գնել և

⁸ Տե՛ս Գ.Ս. Գրիգորյան, Սյունիքը Օրբելյանների օրոք /13-14-րդ դարեր/, Եր., 1981, էջ 155:

⁹ Տե՛ս Կ. Ղաֆադարյան, նշվ. աշխ., էջ 76:

¹⁰ Նույն տեղում, էջ 91:

¹¹ Նույն տեղում:

¹² Մեր հավաքածոյից:

նվիրել է Սաղմոսավանքին: Ահա այդ փաստը հաստատող Վաչե Բ-ի արձանագրության համապատասխան հատվածը. «...եւ գնեցին յընչից ինոց ԺՌ /10.000/ սպիտակի գԱղկունծ յԻվանէէ, յորդո Շահնշահի... **գոր յառաջ պապն իմ Վաչէ գնել էր ի մեծ սպարապետէ Ջաքարէէ** եւ գրել ի դուռն եկեղեցւոյս, գոր խափանել էր ի չար պատահմանց ելել ի վերա աշխարհիս»¹³: Այսպիսով՝ Ջաքարե Բ-ից գնած և Սաղմոսավանքին նվիրված Աղկունծ գյուղը հարկ է լինում դարձյալ 10.000 սպիտակով /արծաթով/ գնել Ջաքարե Բ-ի թոռ Իվանե Բ-ից, որը, ամենայն հավանականությամբ, օգտվելով երկրում տիրող խառնակ իրավիճակից, կրկին տիրել էր Աղկունծին: Հատկանշական է, որ Վաչե Բ-ի կտակ-արձանագրությամբ Սաղմոսավանքին տրվել է նաև «գըտունն Տորոզոնոնց ի Կարբի իւր հայրենիքն՝ ետուն յիմ քնարանս»¹⁴: Այս դեպքում արդեն ոչ թե ամբողջ գյուղ է նվիրաբերվել եկեղեցուն, այլ Կարբիի բնակիչ Տորոզոնոնց գերդաստանն իր հայրենիքով, այսինքն՝ ամբողջ ունեցվածքով հանդերձ:

1244 թ. կառուցելով Աստվածընկալի Կաթողիկե եկեղեցին՝ Քուրդ Ա Վաչուտյանը և Խորիշահ իշխանուհին այլևայլ նվերների թվում եկեղեցուն տվել են նաև «:Ա: շինական, :Գ: ողջատուն»: Մեկ շինականի նվիրատվությունը հասկանալի է, իսկ ինչ է նշանակում 3 ողջատունը: Վիմագրագետ Ս. Ավագյանը վիմագրական տվյալների համադրությամբ պարզել է, որ ինչպես ողջատունը, այնպես էլ այլուր հիշատակվող «շինակնատունը», «լմնածուխը» նշանակում են ճորտ շինականի տուն, գերդաստան¹⁵:

1300 թ. Հոնայի որդի հեճուպ Դավիթը Հովհաննավանքին տված նվերների թվում ավելացրել է նաև «շինական ի շինութիւն/ Չորի գեղին, գԱւետիս՝ մականուն Կոնկիկ»¹⁶: Ավետիսի նվիրատվությունը, փաստորեն, կատարվել է նույն տարիներին՝ Քասաղի ծորում շինարարությանը, եկեղեցու, բնակելի խցերի կառուցմանը մասնակցելու համար:

13-րդ դարի կեսերին, բոլոր դեպքերում, մինչև Հովհաննավանքի գավթի կառուցումը /մինչև 1247-1248 թվականները/, Կաթողիկե եկեղեցու ներսում, հյուսիսային պատին փորագրվել է. «... ես՝ Մարուկս եւ Մխիթարիչս տուաք զմեր Կովաղագին եւ զԲշտունց տներն ի ս/ուր/բս»¹⁷: Մարուկն ու Մխիթարիչը Հովհաննավանքին նվիրել են երկու տուն, սակայն դժվար է պնդել՝ բնակիչներով հանդերձ, թե առանց բնակիչների:

Այրարատի կողմնակալություն-փոխարքայության տարածքում, ինչպես ամբողջ Ջաքարյան Հայաստանում բնակչությունը, անձնական իրավունքների սահմանափակմանը զուգահեռ, տնտեսական շահագործման էր ենթարկվում: Բավական է դիտարկել Մխիթար Գոշի «Դատաստանագրքի» երկրորդ մասի առաջին հատվածը՝ համոզվելու համար, թե բնակչության շահագործումն ինչ չափերի էր հասել, և օրենսդիրն ինչպես է փորձել որոշակիորեն կարգավորել տեր և ծառա, շահագործող և շահագործվող դասակարգերի իրավահարաբերությունները: Նա գրել է. «Ջանդաստանացն զհինգերորդ մասն առջեն, որպէս Յովսեփ արինադրեաց յԵգիպտոս ... Սոյնպէս եւ այժմ լիցի, զի արծաթագին անդաստան, եւ այգեստան, եւ բուրաստան մի լիցին ընդ հարկաւ հնգեկին, նմանապէս՝ ջրաղաց եւ տուն: Այլ թէ բնակիչքն ընդ

¹³ Մեր հավաքածոյից:

¹⁴ Մեր հավաքածոյից:

¹⁵ Տե՛ս Ս. Ավագյան, նշվ. աշխ., էջ 83:

¹⁶ Տե՛ս Կ. Դաֆադարյան, նշվ. աշխ., էջ 83:

¹⁷ Նույն տեղում, էջ 85-86:

արուեստի եւ կամ ընդ վաճառի հարկից են, զի ոչ է հարկ գլխոյ քրիստոնէից, բայց այլազգեաց, յորժամ բռնի ընդ հարկաւ արեսցեն:

Բայց անդաստանք ջրարբիք լիցին ընդ հնգեկաւ, այլ ոստինք՝ տասանորդեսցին, զի *հող միայն է իշխանի եւ թագաւորի եւ* ոչ ջուր: Սոյնպէս՝ ոստինք, այգիք եւ ծառաստանք:

Այսպէս եւ յաւուրս շաբաթի յեւթնէն մին գործիցէ *իշխանի եւ տէրունի*, այլ աւելի աշխատելն զծեռամբ անկեալն անհրաւութիւն մեծ է:

Եզին առանձինն այլ հարկ մի լիցի, զի այն իսկ է, զոր աշխատեալ հնգեկի:

Կովու լիտր եղն միայն լիցի:

Արաւտի հարկ այլ մի լիցի, զի այն իսկ են արաւտականք, որ հարկին:

Ոչխարք ի գառնսն տասանորդեսցին. թէ հաճոյ իցէ *տէրունեանցն* ընդ ոչխարի փոխանակիցէ ըստ արժանաւոյն:

Ձիոյ, եւ ջորւոյ, եւ իշոյ մի լիցի հարկ, զի նոքաւք բազում անգամ ծառայէ *զտէրունիսն*¹⁸:

Վերը բերված ընդարձակ հատվածից հետևում է, որ օրենսդիրը տերերին պարտավորեցրել է ջրովի, բարեբեր հողերի պարագայում զանձել գյուղացու եկամտի մեկ հինգերորդը, իսկ անջրդի հողերի դեպքում՝ մեկ տասներորդը, յուրաքանչյուր կովի համար ստանալ մեկ լիտր յուղ, տասը ոչխարից վերցնել մեկը: Միաժամանակ սահմանում է, որ գյուղացին իր բանող անասուններով արքունիքի *Վտէրունիսն* և անմիջական տիրոջ օգտին աշխատի մեկ օր:

Մխիթար Գոշի հիշատակած լիտրն այժմյան կշռով պետք է հաշվել 408 գրամ¹⁹:

Վիմագրական ու մատենագրական տվյալներով՝ գյուղացին վճարել է *շարիատ* /լայն առումով՝ հողային տուրք, ֆեոդալին բնարդյունքով վճարված տուրք, նեղ առումով՝ հացահատիկից բնարդյունքով վճարվելիք բերքի 1/10 մասը/, *խալա* /այգեգործությունից բնարդյունքով վճարված տուրք/, *բեկար* /Ջաքարյանների տրվող եկամտահարկ/ և այլն²⁰:

Ջաքարյանների արքունիքի և տեղական իշխանների կողմից հովանավորվող վանքերն ու եկեղեցիները դարձել են ժամանակի խոշոր հողատերեր՝ ստանալով այն բոլոր հարկերն ու տուրքերը, ինչ՝ աշխարհիկ տերերը:

Այրարատի փոխարքայության տարածքում կիրառվող հարկերի չափերի մասին Ջաքարյան պետության շրջանից հիշատակություններ չունենք:

Փորձենք այլ ժամանակահատվածի տվյալներով պարզել հարկային քաղաքականության բովանդակությունը:

1026-ին Անբերդի եկեղեցու բարավորին Վահրամ Պահլավունու փորագրած հրամանագրով սահմանվել են նորահաստատ եպիսկոպոսական աթոռի հասույթները Նիգ-Արագածոտնից, որ գրեթե ամբողջությամբ համապատասխանում էր Վաչուտյանների հայրենի /սեփական/ իշխանության տարածքին: Արձանագրությունը մեջ ենք բերում ամբողջությամբ. «Յամին ՆՀԵ /1026/: Ես՝ իշխանս Վահրամ, շինեցի զՎաթողիկես աթոռ հա/յրապետական

¹⁸ Մխիթար Գոշ, Գիրք դատաստանի, աշխատասիրությամբ՝ Խոսրով Թորոսյանի, Եր., 1975, էջ 31–32:

¹⁹ Տե՛ս Հ. Մանանդյան, Նյութեր Հին Հայաստանի տնտեսական կյանքի պատմության, հ. 2, 1928, էջ 17:

²⁰ Տե՛ս Լ. Բաբայան, Հայաստանի սոցիալ-տնտեսական և քաղաքական պատմությունը 13-14-րդ դարերում, Եր., 1964, էջ 435–436:

եւ սահմանեցի պտուղ Նիգի տունն :Բ: կապիճ ցորեան, յԱրագածոտնե յէգին :Բ: փասգի, ի Քաղքողաշտի բաբակն :Ժ: լիտր: Յէրէցն :Ա: դահեկան յիւրո և ի կնոչէ, :Գ: դահեկան հողադրամ, ձեռնադրել է :Դ: ՅԱնբերդի պտուղ տունն :Դ: կապիճ ցորեան, :Ա: կտաւահատ: Այլ տւաք զջաղացն վերա կարմնձին: Ի պսակի :Գ: դահեկան, հողադրամ, կնքադրամ, տնաւրինեք»²¹:

Այստեղ հականե-հանվանե թվարկվել են ժամանակի գրեթե բոլոր պարտույթները, միաժամանակ նշվել են եպիսկոպոսական թեմին տրվելիք հարկերի չափերը: Լեռնային Նիգ գավառը հիմնականում արտադրել է ցորեն և գյուղատնտեսական կենդանիներ, և, ըստ դրա, գավառի բնակիչների պարտույթը նշանակվել է *երկու կապիճ* ցորեն: Վաղ և քննարկվող ժամանակաշրջանի այլ վկայություններ չկան, բայց այդ փաստը հաստատող ուշ շրջանի վկայություններ կան: 1598 թ. Հանես քարագործը Ապարանի ջրամբարի տակ մնացած բնակավայրում պատրաստել է Գրիգորի տապանաքարը, որի արևելյան լանջին պատկերված է մի զույգ լծկան եզներով գութան, որի հետևից քայլում են երկու հողագործ²²: Նույն քարագործ վարպետը նմանօրինակ աշխատանքային տեսարանով մի տապանաքար էլ պատրաստել է այդտեղից ոչ հեռու գտնվող Երնջատափ գյուղում: Բնակատեղին մոտ գտնվող Զովունի գյուղի հին գերեզմանատանը մի տապանաքարի հարավային կողմում պահպանվել է հետևյալ տապանագիրը. «Այս է տապան առն քաջի եւ բազմաջան հողագործի, որ անուամբ Վարդանն ասի: ԹՎ/ԻՆ/ ՌՃԼ /1681/»²³: Այս արձանագրությունից երևում է, որ, քաջակորով տղամարդ լինելուց բացի, Վարդանը նաև բազմաջան հողագործ է եղել: Պետք է նշել նաև, որ առայժմ հրատարակված ավելի քան տասը հազար հայերեն վիճագիր արձանագրություններից սա միակն է, որտեղ օգտագործված է *հողագործ* բառը:

Նույնպիսի լեռնային տարածք, բայց ավելի բարեխառն կլիմա ունեցող Անբերդը վճարելու էր արդեն *չորս կապիճ* ցորեն և *մեկ կապիճ* կտավատ:

Հայկական չափագիտության մասնագետ Ռ.Վարդանյանը պարզել է, որ միջնադարից վկայված *կապիճ* չափակշռային միավորը, որ նույնական է օտար աղբյուրների *փոքր կապիճի* հետ, հավասար է նաև *գրիվին* կամ *մոդին*, այսինքն՝ համապատասխանել է 8,976 կգ-ին կամ 9,872 կգ-ին²⁴: Այսպիսով՝ Նիգ գավառի յուրաքանչյուր տուն *ցորենի պտղի* է տվել $2 \times 8,976 = 17,972$ կգ կամ $2 \times 9,872 = 19,744$ կգ, իսկ Անբերդի յուրաքանչյուր տունը ցորենի պտղի տվել է $4 \times 8,976 = 35,97$ կգ կամ $4 \times 9,872 = 39,888$ կգ:

Արագածոտնի դաշտային մասի համար, որ ձգվում է ներկայիս Աշտարակից մինչև մի կողմից Վաղարշապատով դեպի Արաքս, իսկ մյուս կողմից մինչև Թալինի սահմանը, հիմնական պարտույթը սահմանվել է յուրաքանչյուր այգուց երկու փաս գինի: Փաս միավորի չափի որոշման համար ելակետային է Եսայի Նչեցու հետևյալ տեղեկությունը. «Ձէթ որ տան պտուղ քահանայիցն քսեստ մի, որ լինի ի սափորէն, որ է փաս մի, ի տասնէն մինն»²⁵: Այստեղից հետևում է, որ փասը հավասար է մեկ սափորի, որի մեծությունը 10 *putun* է:

²¹ Ս. Ավագյան, նշվ. աշխ., էջ 17:

²² Տե՛ս Տ. Պետրոսյանց, Ապարանի շրջանում ստեղծագործած միջնադարյան ճարտարապետներ և քարագործ վարպետներ: «Երիտասարդ գիտաշխատող» /Երևանի պետական համալսարանի հանդես/, 1981, թիվ 1, էջ 174-175:

²³ Տ. Պետրոսյանց, Զովունիի արձանագրությունները: ՊԲՀ, 1980, 3, էջ 306:

²⁴ Տե՛ս Ս. Ավագյան, Վիճագրական պրպտումներ, Եր., 1986, էջ 60:

²⁵ Եսայի Նչեցի, Մեկնութիւն մարգարէին Եգեկիէլի, Մաշտոցի անվան Մատենադարան, ձեռագիր 3120:

Եվ քանի որ քսեստի մոտավոր չափը 532-652 գրամ է, ապա փաս սավորի կշիռն էլ, համապատասխանաբար, կլինի 5,32-6,52 կիլոգրամ: Փաստորեն, Արագածոտնի յուրաքանչյուր այգուց եկեղեցական թեմին պարտույթ է հասել 2 փաս՝ մոտ 12-13 լիտր գինի:

Արձանագրության Քաղքողաշտը ներկայիս Վաղարշապատն է իր շրջակայքով: Արագածոտնի այն հատվածը, որ սահմանակցել է Վաղարշապատին, պարտավոր էր վճարել իր հիմնական արտադրանքը՝ տունը 10 լիտր բամբակ: Արձանագրության մեջ հիշված եկեղեցական արարողությունների համար սահմանված այլ վճարումները *Կպտուղ, հողադրամ, կնքադրամ, ծեռնադրել, տնօրհներք, պսակ*՝ շուրջ երկու հարյուրամյակ հետո փոխանցվել են Ջաքարյան Հայաստանի հարկային համակարգ, իսկ դրանից հետո գոյատևել հետագա դարերում ևս:

Ահա մի օրինակ: Վաչուտյանների Այրարատյան կողմնակալություն-փոխարքայության տարածքում գտնվող Աշտարակում, Կարմրավոր եկեղեցու պարսպի հարավային մուտքի բարավորին 1325 թ. փորագրվել է շինարարական-նվիրատվական արձանագրություն, որում հանդիպում է նույն *փաս* կամ *փաս գինի* արտահայտությունը՝ որպես եկեղեցու հաղորդության համար տրված պարտույթ: «... ողորմութեամբ պարոն Աղբուղային եւ Սիթի խաթունին, ես՝ Ասնաուրս եւ Ղուտուլչաքս... շինեցաք զպարիսպս, զշրջամաղն եւ զդուրն յիշատակ մեզ եւ զաւակի մեր Ջաքարի եւ տվի տարէնն :ժ: *փաս գինի* ի Թամիրայ այգոյն... Թվին/ ՉՀԴ /1325/»²⁶: Ասնավորը և Ղուտուլչաքը նախատեսել են Կարմրավոր եկեղեցուն տարեկան հանձնել 10 փաս, այսինքն՝ 54-66 լիտր գինի:

Ասնավորի և Ղուտուլչաքի արձանագրության մեջ հիշված Թամիր բնակատեղին Տեղերից ոչ հեռու, Արագածի փեշին ընկած պատմական Թամիր գյուղատեղն է /ուշ շրջանում՝ Աղթամիր/, ներկայիս Ոսկեվազ և Ոսկեհատ գյուղերի տարածքը: Թամիրը հիշվել է նաև Տեղերի եկեղեցում 13-րդ դարի կեսերին փորագրված Խնձորիկի նվիրատվական արձանագրության մեջ. «ՈՉԲ /1233/: Ես՝ Խնձորիկս միաբանեցա Ս/ուր/բ ուխտիս Տեղերու եւ ետու յառաջ զին այգին ի *Թամիր*, եւ յետ իմ մահուան այլ զինչ լինի»²⁷, ինչպես նաև Բագնայրի դարձյալ 13-րդ դարի մի նվիրատվական արձանագրությունում. «Ես՝ Ավետիս եւ Հազարդեղս տուաք... այգին ի *Թամիր*...»²⁸:

Վաչուտյանների փոխարքայությունում պահպանված արձանագրություններում հիշվում են նաև այլ հարկատեսակներ: Աշտարակի Մարինե եկեղեցու պատին 1323 թ. փորագրվել է Ջաքարյան Աղբուղա Գ-ի կին Սիթի խաթունի հրամանագիրը, որի համաձայն «ետու ի սուրբ Մարիանէի միաբանացտունն զՓարպոյ հողին կէսն, որ Այծամանց երկիրն, որ զկէսն Ակոբ՝ Ապլղարիկի որդին գնել էր ի Թուրանէն, ի Խոսրովէն, ու սուրբ Մարիանէիս տվել, որ զ :Ա: էլ կէսն ես տվի ու ի *յամենայն հարկէ ազատեցի*. Չունի ոչ ով դաւի՝ ոչ *չարի*, ոչ *չարիատի*, ոչ էլ *մեծ կամ փոքր խարճով* զմեր հաստատ

²⁶ Մեր հավաքածոյից: Արձանագրությունը սխալներով և պակասություններով հրատարակվել է Երվանդ Շահագի «Աշտարակի պատմությունը» գրքում, Եր., 1987, էջ 189-190:

²⁷ Մեր հավաքածոյից: Հրատարակել են Մ. Տեր-Մկրտչյանը /Մի քանի հին արձանագրություններ, 1904, էջ 45/, Ե. Տեր-Սինայանը /Ամբերդածորի հնությունները և արձանագրությունները, 1961, «Էջմիածին», Եր., էջ 53/, Ս. Կարապետյանը /Վարձք, 2013, 10, էջ 24/:

²⁸ Սարգիսեան Ն., Տեղագրութիւնք ի Փոքր և ի Մեծ Հայս, Վենետիկ, 1864, էջ 182: Նաև՝ Հ. Ղևոնդ Ալիշան, Շիրակ, տեղագրութիւն պատկերացոյց, Վենետիկ, 1881, էջ 121:

յիշատակս խաբանել ջանայ... Ի թվին/ ՉՀԲ /1323/»²⁹: Այս արձանագրության մեջ հիշատակված *շարհատ* հարկը, արդեն գիտենք՝ կամ հողային տուրք է, կամ հացահատիկից բնարդյունքով վճարվելիք տուրք, իսկ *մեծ* կամ *փոքր խարճը*, կորցնելով նախկինում ունեցած գլխահարկ նշանակությունը, մոնղոլական շրջանում ըմբռնվել է որպես հողային հիմնական հարկատեսակ:

Փարպին բարեբեր հողերով ու այգիներով հարուստ բնակավայր էր նաև միջնադարում: Այրարատի առաջին փոխարքա Վաչե Ա Վաչուտյանը 1221 թ. Հառիճի վանքին մի այգի է նվիրել Փարպի գյուղում³⁰, նրա որդի Քուրդ Ա Վաչուտյանը 1244-ին Աստվածընկալի Կաթողիկե եկեղեցուն մեկ այլ այգի է նվիրել նույն Փարպի գյուղում³¹:

Հռոռնոսի եկեղեցուն Փարպի գյուղի հյուրատան մոտ գտնվող մեկ այգի 1174 թ. նվիրել են Պետրոս երեցն ու իր եղբորորդիներ Ագատը, Յուսիկը և Սիմոնը, մեկ մեծ այգի՝ անթվակիր արձանագրությամբ՝ Սարգիս կրոնավորը: Հռոռնոսի անթվակիր ևս մեկ արձանագրությամբ՝ նույն գյուղի անորոշ հատվածից այգի է նվիրել Բարդուղիմեոս արքեղան³²:

1271 թ. Կոշի մոտ գտնվող Պետրոս Ականատեսի խաչքարի հարավային պատին փորագրվել է Ուքանի արձանագրությունը, իսկ նույն խաչքարի հյուսիսային կողմին՝ վերը հիշված Աղբուղա Գ-ի բավականին եղծված արձանագրությունը, որոնցով յուրաքանչյուրի հեղինակն արտոնել է որոշակի հարկերի վերացման կամ, գուցե, ժամանակավոր վերացման մասին: Ուքանը զիջել է *շահնահակը*, Աղբուղա Բ-ն՝ *թողի ... հորահակ կտաւն*: Պատմաբան Գ. Կարախանյանը *շահնահակը* համարել է այգիներից և ջուլիակից գանձվող հարկ: Սակայն նրա եզրակացությունը չի համապատասխանում իրականությանը: *Շահնահակն* առաջացել է շահնայի՝ հարկահավաք պաշտոնյայի՝ ոստիկանի պաշտոնի անվանումից և գանձվում էր այդ պաշտոնյայի օգտին /հիշվել է նաև Քանաքեռի Պետևանի խաչքարի 1266 թ. և Հռիփսիմեի տաճարի 1296 թ. արձանագրություններում/: *Հորահակ կտաւն* հարկատեսակը Գ. Կարախանյանի կողմից ճիշտ է մեկնաբանվել և իրոք համապատասխանել է կտավագործից գանձվող հարկին³³:

1352 թ. Հովհաննավանքի Կաթողիկե եկեղեցու ներսում, արևելյան պատին փորագրվել է հետևյալ արձանագրությունը. «Թվին/ ՊԱ /1352/... մե/ն/ք՝ Յոհանայվանից միաբանքս, տ/է/ր Անդրէաս, հայր Աբրայիամ, Ղաէս, Յովէլ, Կարապետ, այլ միաբանքս տվաք ձիթայիանից հակէ կէս լիտր ձէթ ս/ուր/բ Կարապետիս, :Ա: լիտր հասարակաց»³⁴: Այս արձանագրությունից պարզվում է, որ միջնադարյան Հայաստանում գոյություն է ունեցել նաև *ձիթանքի հարկ*, որ այլուր չի հաստատված: Այդ հարկի վճարման սկզբունքն այնքան էլ պարզ չէ, քանի որ ձիթանքի հարկից կես լիտր տրվել է եկեղեցուն և մեկ լիտր՝ հասարակաց /գյուղի բնակիչներին/:

Մեր կարծիքով ձիթանքի հարկին է վերաբերում նաև Կարբիի հաղթականար-եկեղեցու հարավային պատին 1338 թ-ից հետո փորագրված արձա-

²⁹ Մեր հավաքածոյից:

³⁰ Տե՛ս **Յով. Եպիս. Շահխաթունեաց**, Ստորագրութիւն Կաթողիկէ Էջմիածնի եւ հինգ գաւառացն Արարատայ, Մայր Աթոռ Սուրբ Էջմիածին, 2014, էջ 386:

³¹ Մեր հավաքածոյից:

³² Հ. Ղևոնդ Ալիշան, նշվ. աշխ., էջ 21–22:

³³ Գ. Կարախանյան, Ղսեղի միջնադարյան ձիթանքը և նրա շինարարական արձանագրությունները: ՊԲՀ, 1977, 4, էջ 251–254:

³⁴ Կ. Ղաֆադարյան, նշվ. աշխ., էջ 81:

նագրությունը. «Կաման Ա/ստուծոյ, ես՝ Երանաւ, Կարբոյ տանուտէրս շինեցի ձիթահան եւ ետու ս/ուր/բ Աստուածածնիս յամէն դրքէս *չարէք ձէթ*»³⁵: Միջնադարյան ձիթահանը կարող էր մի քանի դիրքից լինել: Դիրքն այն տեղն էր, որտեղ տեղավորված էր ձիթահատիկները ճզմելու և ձէթը քամելու հարմարանքը, մամլիչը: Երանոսի արձանագրությունից պետք է հասկանալ, որ նա եկեղեցուն ամեն դիրքից որպէս հասույթ տվել է *չարէք ձէթ*: «Չարեքը» փոխառնվել է պարսկերենից և, ըստ «Վաստակոց գրքի», նշանակում է քառորդ, մի բաժին ի չորից³⁶: Հեղուկների դեպքում մեկ չարեքը նշանակում է չափի որոշ միավորի՝ դույլի մեկ քառորդը: Չարեքը օգտագործվել է նաև որպէս ընդեղեն բույսերի չափի միավոր, բայց այս դեպքում հավաստի է, որ Երանոսը Սուրբ Աստվածածնին տվել է ձիթահանքի յուրաքանչյուր դիրքի հասույթի մեկ չարեքը՝ մեկ քառորդ դույլ ձէթ:

Վաչուտյանների փոխարքայությունում գտնվող Օշական գյուղի եկեղեցուն Յով.Շահխաթունեանցն անցյալ դարի 30-ական թվականների վերջին ընդօրինակել է մի քանի արձանագրություն, որոնք այժմ ծածկված են ծեփով: 1286 թ. պարոն Սահմադինի ողորմածությամբ /համաձայնությամբ/ Ստեփանոս ձեռնավորը և Վահրամ Քեթրբարը «թողաք գյՕշականու քահանայից զինչ որ *հարկ կայր այգույ, բամբակի*»³⁷: 1288-ին նույն Սահմադինի և իր որդիների՝ Ամիրբեկի և Հազարբեկի օրոք «.... ես՝ Գէշ մարդս էյի ամիրայ եւ Հաւիկս ձեռնաւոր՝ թողաք գ/ուր/բ Կարապետին այգեացն գյՕշականու, գ/իրինու *զձեռնաւորին գյարկն* զինչ որ կայր»³⁸ /փաստորեն, Գեշմարդ ամիրան և Հավիկը, Օշականի ու Մրանա այգիներից իրենց օգտին սահմանված ձեռնավորի հարկը թողել են Սուրբ Կարապետին՝ Հովհաննավանքին/: Ավելի քան մեկ տասնամյակ անց՝ 1295 թ-ին, նույն պարոն Սահմադինի որդի Ամիրբեկի որդի Բէտութայը «թողի գյՕշականու զղեսարայ զհարկն, զգեղիս և զվանորայից»³⁹:

Վերը դիտարկված օրինակներում Վաչուտյանների փոխարքայությունում հիշատակվեցին Ջաքարյան Հայաստանի և մոնղոլական տիրապետության շրջանի հարկային ինստիտուտները՝ *չարիատ, դալա, փասգինի, խարձ, ձիաւլախ, ձեռնավորի հարկ, շահնահակ, հորահակ կտաւն, ձիթահանքի հարկ, կոռ*: Ինչ խոսք, շրջանառության մեջ էին նաև ավելի վաղ ժամանակներից հիշված այնպիսի հարկային ձևեր, ինչպէս *կապիճը, հողադրամը, կնքադրամը, ձեռնադրելու, տնօրհնեքի, պսակի դրամը* և այլն:

Թվարկված հարկերին զուգահեռ, պետք է նկատի ունենալ և այն հարկերը, որոնք թեև այստեղ չեն հիշված, բայց այդ ժամանակ շրջանառության մեջ էին Հայաստանում և Այրարատի կողմնակալություն-փոխարքայության հարևան գավառներում: Սահիբ Դիվանի և Խոշաքի որդի, աթաբեկ Ավագ Ջաքարյանի թոռ Ջաքարե Դ-ն Բջնիի եկեղեցու պատին 1325-ին փորագրած արձանագրությամբ իր տիրույթների բնակիչներին ազատել է որոշ հարկերից և արտոնել. «Ես՝ Ջաքարէ... ի վեր կալայ որ Բջնի այլ մարդոյ տիրութիւն չէլնի եւ թողի զամէն հարկ՝ *զամիրայիակն, զհարսանէհակ, զկովայիամարն,*

³⁵ Մեր հավաքածոյից:

³⁶ Գիրք վաստակոց, Վենետիկ, 1877, էջ 256:

³⁷ Յով. եպիս. Շահխաթունեանց, նշվ. աշխ., էջ 258:

³⁸ Նույն տեղում, էջ 258-259:

³⁹ Նույն տեղում, էջ 258:

*զկալայթաղարն, զսայլին սպիտակն, զմահկանէն...*⁴⁰: Այս նույն Ջաքարե Դ-ն և իր մայր Խոշաքը 1291 թ. Գառնիի հեթանոսական տաճարի մուտքի պարակալին փորագրված արտոնագրով հայտնել են. «Գիր տուաք Գառնո մեր սեփական հայրենացն, որ եզն :ժԱ: սպիտակ շարիատ էր եւ :Ի: ոչխարն :Ա: բալայխահակ, եւ մե/ն/ք վերուցաք զայս հարկ, ազատեցաք զեզն եւ զոչխար յամենայն հարկաց»⁴¹:

Անիի Առաքելոց վանքի գավթում Աղբուղա Բ Ջաքարյանը 1301 թ. արտոնագրել է. «Ես՝ Աղբուղայս ... թողի զեզինն հազրն, զկովին համբրելէն, զոչխարին աղլիակն»⁴²:

1296 թ. Հռիփսիմեի տաճարի հարավային ավանդատան պատին փորագրված արտոնագրով տեղի իշխանավորների կողմից վերացվել է վանքից առնվող բամբակի շարիատ հարկը, ինչպես նաև շահնայի /հարկահանի/ օգտին հավաքվող բամբակի հարկը. «... թողաք զՀռիփսիմուցս զբաբակին շարիատն եւ զշահնային բաբակի հակն»⁴³:

Բջնիի և Անիի քննարկվող արձանագրություններում հիշատակված հարկերը հավասարապես ընդհանուր էին նաև Վաչուտյանների կողմնակալություն-փոխարքայության համար: Դրանք գանձվել են՝

ամիրահակը՝ քաղաքապետի օգտին,

հարսանէհակը՝ տեղական աշխարհիկ իշխանավորների օգտին,

կովայիամարն կամ կովին համբրելէն՝ խոշոր եղջերավոր անասունների գլխաքանակի համար,

բալայխահակը՝ իշխանական արտոններում անասուններ արածացնելու համար,

աղլիակն՝ տեղական կալվածատերերի օգտին՝ նրանց պատկանող փարախներում, արոտավայրերում կամ մակաղատեղերում անասուններ պահելու համար,

շահնահակն՝ հարկահանի օգտին⁴⁴:

Բջնիի արձանագրության *կալայթաղար* հարկատեսակը Լ. Բաբայանը մեկնաբանել է որպես կալերից /կալատեղից/ վերցվող *թաղար*-հարկ⁴⁵:

Վերը բերված արձանագրություններում նշված են նաև սայլի, եզի համար անվանված հարկերը:

Ինչպես երևում է վերը բերված օրինակներից, մեկ կամ մի շարք հարկեր վերացնելու մասին արտոնագրերը հիմնականում փորագրվել են 13-րդ դարի վերջերին և 14-րդ դարի առաջին կեսին, այսինքն՝ իլխանության հոգեվարքի շրջանում: Մինչդեռ այս և սրանց զուգահեռ հիմնական պետական հարկերը՝ *մալը* /հողահարկ/, *ղփչուրը*⁴⁶ /գլխահարկ/, *տողուն* /պաշտոնության համար գանձվող հարկ/, *թաղարը*⁴⁷ /բանակի պահպանման համար գանձվող հարկ/ մեկուկես հարյուրամյակից ավելի կեղեքել ու կործանման են հասցրել հայ ժողովրդին: Այս ամենին պետք է գումարել նաև 13-րդ դարի վերջին կյանքի

⁴⁰ Նույն տեղում, էջ 183: Նաև՝ Վիմական տարեգիր, կազմեց՝ Կ. Կոստանյանց, Ս. Պետերբուրգ, 1913, էջ 227:

⁴¹ Բ. Առաքելյան, Գ. Կարախանյան, Գառնի, հ. 3, Եր., 1962, էջ 45:

⁴² Դիվան հայ վիմագրության, 1-ին պրակ, Անի քաղաք, կազմեց Հ.Ա. Օրբելին, Եր., 1966, էջ 28:

⁴³ Ս.Ավագյան, Վիմագրական արձանագրությունների բառաքննություն, էջ 154:

⁴⁴ Տե՛ս նույն տեղը, էջ 38, 154–176:

⁴⁵ Տե՛ս Լ. Բաբայան, նշվ. աշխ., էջ 485:

⁴⁶ Տե՛ս Կիրակոս Գանձակեցի, Պատմություն հայոց, աշխատասիրությամբ՝ Կ.Ա. Մելիք-Օհանջանյանի, Եր., 1961, էջ 374:

⁴⁷ Տե՛ս Մաղաքիայ արեղայի Պատմութիւն վասն ազգին նետողաց, Ս. Պետերբուրգ, 1870, էջ 10:

կոչված, բայց 1307 թ. Ուլջեյթու-Մուհամմեդ խանի ժամանակ վերականգնված *ջիզա-խարաջը* /քրիստոնյա ժողովուրդներից գանձվող հարկը/, որ նոր հարված էր հայ ժողովրդին: Գրիգոր եպիսկոպոս Կարնեցու կենսագրականում /1321/ այս առթիվ գրվել է. «...եղին հարկս ի վերայ քրիստոնէից և յամենայն գլխոյ առնուին էօթն ութ դահեկան՝ յամենայն ամի, կամ ուրանալ զքրիստոս, կամ տալ զդահեկանն :է: խարաճ...: ... յերկոտասանամեայ մանկանէ առնուին զհարկն. և բազումք տարագիր եղեալ վասն հարկին...»⁴⁸:

Դաժան հարկահանությունը ստիպում էր մարդկանց հարկի դիմաց վաճառել հարազատ զավակին, նաև ստիպում էր լքել հայրենի բնօրրանն ու հեռանալ այլ երկրներ:

Պատմիչ Մաղաքիա արեղան գրել է. «Եւ յամենեցունց պահանջեալ խստագոյն հարկս, աւելի քան զկար մարդոյն, սկսան չբաւորիլ. և նեղէին անհնարին կտտանօք և չարչարանօք և գելոցօք: Եւ որ թաքչէր՝ ըմբռնեալ, սպանանէին, և որ ոչ կարէր հատուցանել զասկն զմանկունս նոցա առնուին ընդ պարտուցն...»⁴⁹:

Թեղենյաց վանքում 1295-ին ընդօրինակված Ավետարանի գրիչ Դավիթն իր հիշատակարանում գրել է. «Բայց գրեցաւ սա ի թվիս Հայոց ՉԽԴ /1295/, ի յաւուրն նետողաց ազգի, որ բռնացել ունէր զամենայն աշխարիս Հայոց և զայլս բազումս, որում չեն բաւական պատմել զդառնութիւն և զաւերութիւնն աշխարհիս, որ իբրև զծով խռովել մրրկածին աւդով զերեքալեանն բերելով զնմանութիւն, ուր ոչ երկիր, և ոչ քաղաք, և ոչ գեաւղ, և ոչ աւանք, և ոչ հրաշագան վանորեայք զխաղաղութիւն գտեալ...»⁵⁰:

Գրեթե նույնպիսի մի հիշատակարան էլ 1310 թ. Հովհաննավանքում արտագրած «Ավետարանի» 311բ էջում թողել է Սարկավազ գրիչը. «Բայց զաղետ և զողբ տարակուսանացս ո՛ր պատմեսցէ, զի ի խիստ և յանհնարին հարկապահանջութենէ ծախեալ/ լինին ուստերք և դստերք աշխարհիս մեր և բազում գեղք և վանորայք աւեր և անհանգիստ և քահանայք տարաշխարհիկ լինին»⁵¹:

Հպատակ ժողովուրդների՝ հատկապես հայ ժողովրդի համար ստեղծելով սոցիալ-տնտեսական ծանրագույն պայմաններ, բռնելով ժողովրդին և նրա իշխանական տներին ծուլելու-ուծացնելու ճանապարհը՝ 13–14-րդ դարերում մոնղոլ տիրողները երազում էին ոչնչացնել հայ ժողովրդին, որը, սակայն, ինչպես նրանց, այնպես էլ նրանցից հետո եկածներին չհաջողվեց:

Օգտագործված գրականություն

1. Տ.Պետրոսյանց, Ջաքարյանների անկախ պետականությունը: Խ. Աբովյանի անվան ՀՊՄՀ գիտական տեղեկագիր, 2-3 /31-32/, 2017: Նույնի, Այրարատյան կողմնակալության-փոխարքայության հանձնումը Վաչե Ա Վաչուտյանին: Խ.Աբովյանի անվան ՀՊՄՀ հայագիտական հանդես, 3 /37/, 2017: Նույնի, Քուրդ Ա. Վաչուտեան: Անծը եւ գործը: Բազմավէպ հայագիտական-բանասիրական-գրական հանդէս, Վենետիկ-Ս.Ղազար, 3-4, 2014: Նույնի, Այրարատյան կողմնակալություն-փոխարքայության հոգևոր կենտրոնները, «Էջմիածին»,

⁴⁸ Հայոց նոր վկաները, աշխ. Հ.Մանանդյանի, Հ.Աճառյանի, Վաղարշապատ, 1903, էջ 121–122:

⁴⁹ Մաղաքիա, նշվ. աշխ., էջ 22:

⁵⁰ Հայերեն ձեռագրերի հիշատակարաններ, ԺԳ դար, կազմեց՝ Ա.Ս.Մաթևոսյան, Եր., 1984, էջ 769:

⁵¹ ԺԴ դարի հայերեն ձեռագրերի հիշատակարաններ, կազմեց Լ.Ս.Խաչիկյանը, Եր., 1950, էջ 66:

- Ձ, 2017: Նույնի, Սաղմոսավանքի գրացուցակի գրվելու ժամանակը, «Լրաբեր հաս. գիտ.», 1, 1981: Նույնի, Վաչուտյան իշխանական տան տոհմ, «Բանբեր Երևանի համալսարանի», 1981: Նույնի, Թեղենյաց վանքը և նրա առաջնորդները, «Էջմիածին», Ը, 1977: Նույնի, Վաչուտյանների իշխանական տան եկեղեցաշինական գործունեությունը, «Էջմիածին», Թ-Ժ, 1977: Նույնի, Աստվածընկալի վանքը, «Էջմիածին», Գ, 1978: Նույնի, Սաղմոսավանք, «Էջմիածին», Դ, 1981:
2. Շահինյան Ա., Կոչի կոթողը և նրա արձանագրությունը, «Պատմաբանասիրական հանդես», 1968:
3. Ղաֆադարյան Կ., Հովհաննավանքը և նրա արձանագրությունները, Եր., 1948:
4. Մուրադյան Պ., Հայաստանի վրացերեն արձանագրությունները, Եր. 1977:
5. Ավագյան Ս., Վիմական արձանագրությունների բառաքնություն, Եր., 1978:
6. Գրիգորյան Գ.Ս., Սյունիքը Օրբելյանների օրոք /13-14-րդ դարեր/, Եր., 1981:
7. Մխիթար Գոշ, Գիրք դատաստանի, աշխատասիրությամբ՝ Խոսրով Թորոսյանի, Եր., 1975:
8. Մանանդյան Հ., Նյութեր Հին Հայաստանի տնտեսական կյանքի պատմության, հ. 2, 1928:
9. Բաբայան Լ., Հայաստանի սոցիալ-տնտեսական և քաղաքական պատմությունը 13-14-րդ դարերում, Եր., 1964:
10. Պետրոսյանց Տ., Ապարանի շրջանում ստեղծագործած միջնադարյան ճարտարապետներ և քարագործ վարպետներ: «Երիտասարդ գիտաշխատող» /Երևանի պետական համալսարանի հանդես/, 1, 1981:
11. Պետրոսյանց Տ., Ջովուհի արձանագրությունները: ՊԲՀ, 3, 1980:
12. Ավագյան Ս., Վիմագրական պրպտումներ, Եր., 1986:
13. Եսայի Նչեցի, Մեկնութիւն մարգարէին Եզեկիէլի, Մաշտոցի անվան Մատենադարան, ձեռագիր 3120:
14. Երվանդ Շահագիզ, Աշտարակի պատմությունը, Եր., 1987:
15. Յով. եպիս. Շահխաթունեաց, Ստորագրութիւն Կաթողիկէ Էջմիածնի եւ հինգ զաւառացն Արարատայ, Մայր Աթոռ Սուրբ Էջմիածին, 2014:
16. Կարախանյան Գ., Դսեղի միջնադարյան ձիթանը և նրա շինարարական արձանագրությունները: ՊԲՀ, 1977:
17. Գիրք վաստակոց, Վենետիկ, 1877:
18. Վիմական տարեգիր, կազմեց՝ Կ.Կոստանյանց, Ս.Պետերբուրգ, 1913:
19. Առաքելյան Բ., Կարախանյան Գ., Գառնի, հ 3, Եր., 1962:
20. Դիվան հայ վիմագրության, 1-ին պրակ, Անի քաղաք, կազմեց Հ.Ա. Օրբելին, Եր., 1966, էջ 28:
21. Կիրակոս Գանձակեցի, Պատմություն հայոց, աշխատասիրությամբ՝ Կ.Ա. Մելիք-Օհանջանյանի, Եր., 1961:
22. Մաղաքիայ արեղայի Պատմութիւն վասն ազգին նետողաց, Ս. Պետերբուրգ, 1870:
23. Հայոց նոր վկաները, աշխ. Հ. Մանանդյանի, Հ. Աճառյանի, Վաղարշապատ, 1903:
24. Հայերեն ձեռագրերի հիշատակարաններ, ԺԳ դար, կազմեց՝ Ա.Ս. Մաթևոսյան, Եր., 1984:
25. ԺԴ դարի հայերեն ձեռագրերի հիշատակարաններ, կազմեց Լ.Ս. Խաչիկյանը, Եր., 1950:

ТИГРАН ПЕТРОСЯНЦ

Директор научной библиотеки АГПУ
имени Х. Абовяна

Налоговые отношения в Айраратском наместничестве.— Освобождение в 1190–1200 гг. Закарянцами Айраратской провинции, основание там наместничества Айрарата и его передача Вачутянам означали установление новых социально-экономических и правовых отношений. Регион около полутора веков находился под сельджукским игом и изнемогал от тяжести налогов. После освобождения в регионе были установлены новые правовые отношения также и в сфере налоговой политики. Данных о налогах в предыдущий период и после освобождения от сельджукского ига нет. Скучные сведения о некоторых видах налогов сохранились в литографиях той эпохи. В статье рассматриваются сведения, касающиеся видов налогов.

Ключевые слова: Закарянская Армения, наместничество Айрарата, Закаре II, Вачутяны, Ваче I, Курд I, Мхитар Гош, Парпи, Ованаванк, Ошакан, Карби, налоги, налоговая уступка.
JEL: Y8, Y80, Y9

TIGRAN PETROSYANTS

Director of the Scientific Library of
ASPU after Kh. Abovyan

Tax Relations in Ayrarat Governorate.— The liberation of the Ayrarat Province by the Zakaryants in 1190–1200, the establishment of the Ayrarat governorate there and its transfer to the Vachutyants meant the establishment of new socio-economic and legal relations. For about a century and a half the region was under the Seljuk yoke and was exhausted because of the severity of taxes. After liberation, new legal relations were established in the sphere of tax policy in the region. There are no data on taxes in the previous period and after liberation from the Seljuk yoke. Poor information about certain types of taxes has been preserved in the lithographs of that epoch. The article deals with the information concerning types of taxes.

Key words: Zakaryan Armenia, the Ayrarat governorate, Zakare II, the Vachutyans, Vache I, Kurd I, Mkhitar Gosh, Parpi, Hovannavank, Oshakan, Karbi, taxes, tax concession.
JEL: Y8, Y80, Y9